

I. КІРІСПЕ

ФОНЕТИКА ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Адамдар арасындағы тілдік қатынас екі түрде болады: ауызша және жазбаша. Мұның алдыңғысы сөйлеу арқылы, кейінгісі жазу арқылы іске асады. *Сөйлеу* – іштегі ойды дыбыс арқылы сыртқа шығару, айту. Бұл – адамзатпен бірге жасасып келе жатқан ең көне, ең негізгі қару. *Жазу* – сөйлеудің қағазға түскен бейнесі. Бұл бертінде пайда болды. Мәселен, қазақ халқы ХХ-ғасырдың орта тұсынан бері ғана жаппай сауатты елге айналды.

Адам баласының тілі – дыбыстық тіл. Жеке тұрғанда мән-мағынасыз көрінетін дыбыстар бірімен-бірі ұстасып, берік қиюласып сөзді жасаса, сөздерден сөз тіркестері, сөйлемдер құралатыны белгілі. Бұдан сөздердің қаңқасы да, қаны да, жаны да дыбыстар екенін, сөйлеу де, жазу да тек осы дыбыстардың арқасында ғана өмір сүретінін аңғару қиын емес.

Тілдің дыбыстық жағы – оның өмір сүру амалы. Тілдегі санаулы ғана дыбыс сөздік құрамға енетін әлденеше мың сөздің құрамында белгілі бір тәртіппен қиюласып, тіркесіп қайталану арқылы *дыбыс жүйесін*, тілдің бет пішінін, болмысын айқындап, өзге тілдерден ерекшелендіреді.

Сондықтан да мектеп табалдырығын аттаған алғашқы күннен бастап жеке дыбыстарды айтып, олардың таңбалары – әріптерді жазып үйренеміз. Бертін келе дыбыстарды дауыстылар, дауыссыздар деп бөліп, дауыстыларды жуан-жіңішке, ашық-қысаң, еріндік-езулік деп, дауыссыздарды үнді, ұяң, қатаң деп жіктеп, олардың сөз ішінде біріне-бірі ықпал жасап, үндесіп тұратынын, дыбыстардың айтылу, жазылуындағы кейбір ерекшеліктерді, буын, екпін сияқты ұғымдарды пайымдауға тырыстық. Мұны танытатын ғылым фонетика деп аталатынын да білеміз.

Фонетика (грекше *phonetikos* – дыбыстық) – дыбыс туралы ілім, тілдің дыбыс жүйесін зерттейтін тіл білімінің бір саласы (оны қазақ тілінің дыбыс жүйесіне лайықтап *пәнетике* деп айту, жазу жөн болар еді). Қазақ тіл білімінің атасы А. Байтұрсынұлы фонетиканы *дыбыс жүйесі* деп алған. Әзірше бұл екеуі синоним түрінде қолданылатынын ескеру керек.

Дыбыс жүйесі *қарастыратын мәселелер*: тіл дыбыстарының пайда болуы, олардың түрлері, іштей жіктелуі, сөз ішінде біріне-бірі ықпал етіп, үйлесіп, үндесіп тіркесіп тұрудың тетігі, буын, екпін, сөйлеу мен жазудың арақатынасы, орфография, орфоэпия т.б.

Тіл мәдениеті сөздерді айтуда да, жазуда да бірізділіктің болуын талап етеді. Кезінде тіліміздің дыбыс жүйесі, дыбыс заңдары жете ескерілмегендіктен, қазіргі айту, жазуымызда ала-құлалық, ақау көп (бұған осы кітапты оқып шыққанда көз жететін болады). Мысалы, алдыңғы сөйлемде кездесетін *қазір* сөзін емлені құрметтеп, осылай жазып, айтатындармен қатар *қазыр* көбіне *кәзір* түрде қолдану да жарысып жүр. Олай болатыны, аралас (жуанды-жіңішкелі) буынды *қазір* сөзі тіліміздің үндестік заңымен үйлеспейді. Фонетиканы жете меңгергенде ғана тіліміздің дыбыстық жүйесін, дыбыстардың сырын дұрыс түсініп, әлгіндей үйлесімсіздікке жол бермеуге болады.

Дыбыстардың пайда болу, өзгеру сырларын білмей тұрып, лексикалық та, грамматикалық та құбылыстарға ғылыми түсінік беру, өзімізге мектептен таныс қатаңдану, ұяндану сияқты дыбыстық өзгерістерді түсіндіру, қазіргі жазудың сырын түсіну қиын. Фонетика тіліміздегі бірсыпыра сөздердің пайда болуын анықтауға, тілдердің арасындағы туыстық байланысты табуға, тілдің айту, жазу нормаларын дұрыс меңгеруге мүмкіндік береді.

Мәселен: қазіргі емле бойынша, қос сөз түрінде жазылып жүрген *жапа-тармағай* сөзі Досмұхаметұлы Халелдің айтуынша, арабтың *жамхан, туран, мағхан* (бәрі бірге ұмтылу) деген сөздерінен шыққан¹. Жат сөздердің тіліміздің дыбыстық заңына орай өзгеріске ұшырауы – заңды құбылыс.

Ана тіліміздегі дыбыстардың артикуляциясын жетік білу шет тілін дұрыс меңгеру, қазіргі ақпарат, байланыс құралдарын жетілдіру үшін де қажет. Техниканың түр-түрі дыбыс арқылы басқарылатын дәуір қарсаңында тұрғанымызды да ескермеске болмайды.

Зерттеу мақсатына қарай фонетика сипаттамалы, тарихи, салыстырмалы және салғастырмалы болып келеді.

Сипаттамалы (синхрониялық немесе статикалық деп те аталады) фонетика тілдің өмір сүріп тұрған дәуіріндегі дыбыстық жүйесін қарастырады: дыбыстарды сандық, сапалық жақтан айқындау, олардың тіркесу, үндесу заңдылықтары, буын, екпін, орфоэпия мәселесі осы саланың нысаны болып табылады.

¹ Досмұхамедұлы Х. Аламан. Алматы, “Ана тілі”, 1991, 90-б.

Қазіргі мектептер мен жоғарғы оқу орындарында оқылатын фонетика осы сипаттамалы фонетикаға жатады. “Қазіргі қазақ тілі курсы” бойынша жоғарғы оқу орындарында оқылатын фонетика оқулығы елуінші жылдардың бас кезінде жазылып, 1954 жылы “Қазіргі қазақ тілі” деген атпен шыққан тұңғыш академиялық оқулықтың бір тарауы болып енді. Авторы – Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының академигі С. Кеңесбаев. Содан бері екі рет қайта басылып шықты.¹

Бұл – осы күнге дейін жоғары оқу орындарына арналған бірден-бір фонетика оқулығы болумен бірге, осы саладағы зерттеулердің бәріне бағыт-бағдар сілтеп келе жатқан еңбек. Алайда 50 жыл бұрын жазылған оқулықта бұл күндері сын көзбен қарауды қажет ететін мәселелер де жеткілікті.

Қазіргі қазақ тілінде орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген мың-мыңдаған сөздер бар. Біз оларды орыс тіліндегідей етіп айтуға, сондай-ақ жазуға тиіспіз. Мұның өзі орыс тілі фонетикасымен де етене таныс болуды талап етеді. Орыс тілінің дыбыс жүйесін, фонетикалық заңдылықтарын жақсы білгенде ғана әлгіндей сөздердің айтылуы мен жазылуын дұрыс меңгеруге, жетік білуге мүмкіндік туады. Орыс тілі оқулықтар мен оқу құралдарына бай.²

Тарихи (диахрониялық) **фонетика** тілдің дыбыс жүйесін тарихи тұрғыдан қарастырады. Дыбыстардың түрлері, олардың дамуы, тарихи өзгерістер, буын, екпін мәселелері, үндестік заңдары әр дәуірдегі жазба ескерткіштер материалдары бойынша айқындалады.³

Тілдің дыбыстық жүйесін қазіргі және тарихи тұрғыдан қарастырған кезде туыс тілдердің фонетикасын да ескерген абзал. Мұның өзі дыбыстардың өзгеру, даму жүйесін айқындауға мүмкіндік береді. Туыс тілдердің дыбыс жүйесін салыстыра зерттеп, олардың ұқсастықтары мен айырым белгілерін айқындау **салыстырмалы фонетиканың** міндетіне жатады.⁴ Салыстырмалы және тарихи фонетика көбіне бір-біріне тығыз байланысты болады да, зерттеулерде қатар қолданылады.⁵ Туыстығы жоқ, құрылымы әр басқа тілдердің дыбыстық жүйесін салыстырып зерттеу **салғастырмалы фонетиканың** үлесіне тиеді.⁶

ҚАЗАҚ ТІЛІ ФОНЕТИКАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНАН

XIX ғасырдың екінші жартысында орыс патшалығы қазақ даласын отарлауды аяқтап, орыс шаруаларын жаппай қоныстандыруды қолға алды. Мұның өзі қазақ халқының тілін, дінін, тұрмыс-тіршілігін, салт-санасын білуді бұрынғыдан да жандандыра түсуге мәжбүр етті. Осы мақсатпен орыс оқығандары бірсыпыра зерттеу жұмыстарын жариялады. Олардың ішінде күні бүгінге дейін ғылыми маңызын жоймаған құнды еңбектер де бар. Алғашқы қазақ газеттері дүниеге келіп, қазақ тілінде кітап шығару жандана бастады.

Қазақ тілі жөніндегі тұңғыш пікір, зерттеулер, қазақша-орысша және орысша-қазақша сөздіктер де осы тұста дүниеге келе бастады. Бұларда қазақ сөздері орыс графикасымен (жазуымен) жазылды. Тілдің дыбыстық құрылымын, айту, жазу, нормаларын зерделеу үшін араб жазуымен салыстырғанда, мұның маңызы зор.

Қазақ сөздерін алғаш орыс графикасымен жазған миссионер **Николай Иванович Ильминский** (1822-1891) еді. Ол 1860 жылы Қазанда “Материалы к изучению киргизского наречия”¹ деген 162 беттік еңбегін жариялады. Оның 140 беті – қазақша-орысша сөздік. Сөздіктің бас жағында автордың қазақ тілі, оның дыбыстық, грамматикалық жүйесі жөніндегі пайымдаулары баяндалған. Араб жазуын орыс жазуымен алмастыру жайында алғашқы пікір

¹ Кеңесбаев І., Мұсабаев Ф. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, фонетика. Алматы. 1-басылуы, 1962; 2-басылуы, 1975.

² Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика. М., 1979; Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика. М., 1979; Русская грамматика. Том I. М., 1982.

³ Томанов М. Қазақ тілінің грамматикасы. Алматы, 1988.

⁴ Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы Алматы, 1981; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.

⁵ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика Л., 1984.

⁶ Туркпенбаев Н.У. Сравнительная фонетика современного русского и казахского языков. Алма-Ата, 1978.

¹ Ол кезде орыстар қазақты қырғыз дегенін тарихтан білсек керек-ті.

айтылған. Н.И. Ильминский қазақ тілінің шешендік, сұлулығына сұқтанады, көне түркілік сөздер көп кездесетініне, өзіндік дыбыстық жүйесімен ерекшеленетініне назар аударады.

Қазақ тілі жөніндегі тұңғыш еңбек болғандықтан Н. Ильминскийдің әрбір пікіріне ілтипатпен қарағанымыз жөн.

Оның айтуында, қазақ тілінде мынадай дыбыстар бар: дауыстылар – **а (ә), е, ы, і, о, ө, ұ, ү**, дауыссыздар – **п, б, м, в, т, д, н, ж, з, ш, с, р, л, й, қ, ғ, к, г, ң**. Яғни дауыстылар – 8, дауыссыздар – 19. Бұлардан басқа: *ай, ей, ый, ій, ой, өй, үй, үй; ау, еу, оу, өу, ұу, үу* түрде келетін қос дауыстылар (двухгласные) бар деп анықтайды. Мұнысы еуропалық ілімге негізделген, шындыққа келмейді.

Ал **а** және **ә** дыбыстарын (жуанды-жіңішкелі) бір дыбыс (фонема) деп қарағанымен де келісуге болмайды. *Ақ – әк, ал – әл, ар – әр, өн – ән, үн – ән* сияқты сөздерді мағыналық жақтан саралауда **ә** фонемасының өзіндік қызметі барын аңғару қиын емес.

Осы күнгі орыс графикасына негізделген қазақ жазуының негізін салған Н. Ильминский болды. Тек ол қолданған кейбір қосымша таңбалар (**д, ъ, љ, њ, њ', њ**) ғана өзгеріске ұшырады.

Осы күні **к, қ, ғ, г** бас-басына фонема ма, әлде екі-ақ (**қ-к, ғ-г**) фонема ма деген сұрақ жиі туып жүр. Бұларды осылай төрт түрлі таңбалау да осы Н. Ильминскийден басталса керек. Қысқасы, Ильминский қазақ тіліндегі дыбыстарды біршама дұрыс анықтаған деуге болады. Бұл күнде қазақ тіліне қызмет ететін **42** әріп пен **12-15** дауыстының, **25-26** дауыссыздың ол кезде елесі де жоқ.

Н. Ильминский қазақ тіліндегі дыбыстардың айтылуына, өзара үндесуіне, дыбыс алмасуларына да назар аударады. Екпін туралы айтуды да ұмытпайды. Ата сөзіне *еке* жалғанып, **әтеке** одан **әке** пайда болатыны, *түрған* сөзі *-түғын*, одан *-тын* жұрнағына айналатыны, **ем, ек, қап, кеп, ап** сияқты айтулар да елеусіз қалмаған.

Н. И. Ильминскийдің сөздігі – тұңғыш қазақша-орысша сөздік. Бұл – фонетика үшін де құнды еңбек. Біз бұдан қазіргі орыс графикасына негізделген жазуымыздың тәй-тәй басқан алғашқы адымын көреміз, орфоэпия, орфографиямыздың даму жолын зерделейміз. Сөздердің бірыңғай жуан немесе жіңішке болып келуі түркі тілдерінің бәріне, оның ішінде қазақ тіліне де тән екенін айтып қана қоймайды, сөздігі арқылы дәлелдейді.

Қазіргі қазақ емлесі еріндік дауыстыларды тек бас (бірінші) буында ғана жазып, айтуымыз да сонымен шектеліп жүр. Тіпті қазақ тілінде ерін үндестігі жоқ деудің алдында тұрмыз. Араб жазуымен жазылған текстен айтудың жай-күйін парықтау қиын. Ал орыс графикасымен жазылған сөздерде айтудың ізі сайрап тұр.

Мәселен, Н. Ильминский сөздігінен: *ауұтқу, бұғөлөк, бұлдүргө, бұлдүргөн, бәлтүрүк, күлдүрөуүш, мүрүндүк, өмүлдүрүк, өтүрүк, сүңгүуүр, түгөндө, үйүрүм, үрүптөс* (сроду родившиися двое) деген сияқты қазіргілерге өрескел көрінетін жазуды көреміз.

Ал екінші буында еркіндікпен жазылған сөздер тіпті көп. Тек еріндік дауыстылардан соң ғана емес, дауыссыз **у**-дан соң да еріндік әріптер жазылады: *ауұл, ауұз, ауұс, ауұтқу, бауур, дауұс, сәурук* т.б. Алайда автор ұстанған берік жүйе жоқ. Сөздікте: *бөпе, бөрі, бөле, бөге, бөдене, бөбешік, бөтен, өзен, өзек, өкпе, өрле, өркеш, өлие* сияқты біраз сөзде еркіндіктер бас буыннан әрі бармаған. Кейінгі жазу осы жағын қуалап кеткен деуге болады.

Сөздікте *ылақ, ылай* сөздері **ы**-дан басталып жазылған. Осы күні **палуан-балуан, айқай-айғай** түрде жарысып жүретін сөздердің алдыңғысы ғана кездеседі. Үндестік заңына сәйкес келмейтін аралас буында **бйдай**, ұяң-үнді дыбыстары тіркескен **бағлан** сөздерінің тұсауын кескен де **Н. Ильминский** деуге болады.

Қазақ сөздерінде кейбір дыбыстардың қайталанып келмейтінін дұрыс аңғарған. Мәселен, алда (осы күнгі алла), ділдә, молда; Мақамбет, үмбөт т.б. Дыбыстар үндестігінен де азын-аулақ мағлұмат бар: *Ақперді (Ақберді), Есемберді (Есенберді), Қазаңап (Қазан қап), дошшан (дос жан), ашшеді (ас жеді), жетігара (жеті қара) қызғауды (қыз қуады)* т.б.

Қысқасы, миссионерлік, отаршылдық ниеттегі Н. Ильминскийдің қазақ тіліне де жап-жақсы қызмет еткенін аңғарсақ керек.

Лазарь Захарович Будаговтың (1812 – 1878) “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий”¹ деп аталатын екі томдық көлемді сөздігінде де қазақ сөздері мол қамтылған. Қазақ лексикографиясы тарихы үшін маңызы бар бұл еңбекте сөздер араб әрпімен жазылған. Тек екінші томында ғана сөздердің орыс тіліндегі транскрипциясы берілген. Қазақ сөздерінде орфографиялық ақаулар көп кездеседі.

¹ Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. 1. СПб., 1869; Т. 2. СПб., 1871.

Дегенмен оның сөздігінен бізге өрескел көрінетін мынадай айтуды ұшыратамыз: *бүркөндүр, дөңбөкшү, дүрсүлдө, көгөришүн, күлтөлөнгөн, көрүмдүк, көсөмсүн, күрмөттөп, күдүрет, күмөндү, төңүрөк, алда (алла)* т.б.

1875 жылы әскери қызметкер, тарихшы М. А. Терентьевтің “Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская” деп аталатын кітабы шықты. 209 беттік кітаптың 45 беті қазақ тіліне арналған және оны жазуда Н. Ильминскийдің өзімізге таныс еңбегін пайдаланған. Сондықтан да мұнда ауыз толтырып айтарлық фонетикалық жаңалық жоқ. Кітаптан саулық (122-бет), өзүмүздү (132-бет) деген сияқты жазуды кездестіруге болады.

1878 жылы А. В. Старчевскийдің “Спутник русского человека в Средней Азии” деген кітабы жарық көрді. Кітаптың алғашқы 64 беті өзбек, қазақ, татар, тәжік тілдерінің грамматикасына арналған. 26-39-беттерде қазақ тіліне орын берген. Оның көрсетуінде, қазақ тілінде тоғыз дауысты, 17 дауыссыз бар. Алайда кейбір дыбыстардың таңбасы айқын емес. Мәселен, **ә, е** дауыстылары **э, и** түрінде таңбаланған. Ал дауыссыз **й, у** мүлде жоқ, оның есесіне **в, һ** әріптері түр. Кітаптың сөздігінде *бүлдүрүк, бүлүндүр, күйкүлжүған, күлтөлөнгөн, күлүмдө, күлтөктөн, күңкүлдө, дауул, жасуун* сияқты жазу ұшырайды. Мұны көңілге түйіп қойған жөн.

1879 жылы Ы. Алтынсарин “Киргизская Хрестоматия” деп аталатын оқу құралын орыс графикасы негізінде өзі жасаған қазақ алфавитімен шығарды.

Кітап “**Кел, балалар, оқылық**” өлеңімен басталады:

*Бр қудайга сыйнып,
Кель балалар оқылық.
Окыганды кунгульге
Иклас пен токылық!
Истин болыр каиры
Бастасангыз алдалап.
Окымаган журеди
Карангыны қармалап.*

Осыдан-ақ Ыбырай жазуының дәрежесін аңғаруға болады. Бұған қарағанда, Н. Ильминский қазақ тілінің дыбыс жүйесін әлдеқайда дұрыс берген. Тек өз досының бастамасын жалғастырмағанын түсіну қиын. Осындағы *алдалап* деген сөздің айтылуын көңілге түйіп қойған жөн.

Түркі тілдерін зерттеудің жаңа кезеңі **Василий Васильевич Радлов** (1837-1918) еңбектерінен басталады. Ол тюркология ғылымының барлық салалары бойынша жол салып, қажырлы еңбек етті, “тюркологияның атасы” аталды. Оның “Солтүстік түркі тілдерінің фонетикасы” деп аталатын еңбегі 1882 жылы Лейпциг даласында неміс тілінде жарық көрді. Мұнда қазақ тілінің дыбыстық жүйесі біршама шешімін тапқан. Ол қазақ тіліндегі дауыстылардың санын 9 (**а, ә, е, о, ө, ы, і, у, ү**), дауыссыздар 20 деп анықтаған. Дауыстыларды ашық (**а, ә, е, о, ө**), қысаң (**ы, і, у, ү**), жуан (**а, о, у, ы**), жіңішке (**ә, е, ө, ү, , і**), еріндік (**о, ө, у, ү**), *езулік* (**а, ә, е, ы**) деп жіктейді. Ал дауыссыздарды да іштей қатаң (**қ, к, т, н, с, ш**), ұяң (**г, з, д, б, з, жс**), үнді (**н, ң, м, р, л**) және аралық немесе жарты дауысты (**у, й**) дыбыстар деп бөлген. Кейінгі жарты дауысты дейтін пікірді біраз зерттеуші қайталады.

В. Радлов **л** дыбысын өзге дауыссыздардан бөле-жарып жуанды-жіңішкелі айтылатын екі дыбыс деп қараған. Бұдан өзге ол қазақ тілінен екі, үш дыбыстың қосындысынан тұратын дифтонг, трифтонгтарды тапқан, әрине, бұлары шындыққа келмейді. Түркі тілдеріндегі екпін туралы айтқанда, көп буынды сөздерде негізгі екпін сөздің соңына түсетінін көрсетеді. Сондай-ақ ол дауыссыз дыбыстардың тіркесу заңдылығына да көңіл бөлген.

В. Радлов әсіресе дауыстылардың сингармонизміне айырықша назар аударады. Оның жазуында қазақ сөздері бірыңғай жуан немесе бірыңғай жіңішке болып келеді. Осы күні аралас буынды болып бытысып жүрген сөздердің түрпаты оның жазуында бізге жат көрінері анық: *кәдір/қадыр (кадір), қажат (қажет), қасыйат (қасиет), қата (қате), қуа (қуә), қуала (қуәлә), қуалы (қуәлі), қуалық (қуәлік), кетер (қатер), кемтер (кемтар), көрөк (қорек), құрмөт (құрмет), күдүрөт (қүдірет), кізмет/күзмөт (қызмет), мыман (мейман), мейрем (мейрам), мымандостық (меймандостық), қытап (кітап), әкірет (ақырет)* т.б.

В. Радлов тіл үндестігіне зор мән береді, ерін үндестігі кейін пайда болған деп оның мәнін төмендетеді. Алайда оның өз жазғандарынан қазақ тілінде де ерін үндестігі мықты екендігіне көз жеткізу қиын емес. Оның “Образцы народной литературы тюркских племен” дейтін көп томды еңбегінің 3-томы түгелдей қазақ ауыз әдебиетіне арналған. Сондай-ақ “Опыт словаря тюркских наречий” дейтін атақты сөздігінде де қазақ сөздері мол қамтылған. Бұл сөздерді барынша айтылуына жуықтатып жазғанын ескертеді. Бұдан біздің бабаларымыз еріндік дауыстыларды

тежемей, сөздің өн бойында айтқанын анық аңғарамыз. Сөздіктегі қазақ сөздерінің жазылуы мынадай болып келеді: *бүлдүргөн, бүлдүргө, бүрмөлө, бүркөндүр, бүркөншүк, бүгөжөк, бүгөжөктө, бөлтүрүк, бөдөнө, бөпө, бөбөшүк, жүдүрүк, жүлдүздү, жөндөндүр, көгүлдүр, жүрөксүздүк, көңүлшөк, көрүмдүк, көргөндү, көзүлдүрүк, көлөңкөлү, күңүрөндүр, күлдүрөуүш, төңөрөктө, тоқтаусүз, төбөлөстүр, түмүлдүрүк, түймөлө, түймөлү, түгөндө, түңүлдүр* т.б. Сондай-ақ дауыссыз **у**-дан кейін де қысаң езуліктер тұра алмайтынына көз жеткізуге болады: *әуө, әуөс, әурө, дәукөс, дәурөн, дәүләт, кеудө, байлаулу, байлаусүз, жауұрүндү, жауұрүншү, жолаушү, зауқишүл, сәуөгөй, сәурук, сәулө, сілеусүн* т.б. Бұдан қазіргі тілдің бабалар айтуынан алшақтап кеткенін аңғару қиын емес.

А.Е. Алекторовтың “Киргизская хрестоматия” (ч. I. 1998) кітабынан *орүндүк, күзөндөр, сүйөктөрү, өлшөүлөрү, түйөлөр* сияқты жазылған сөздерді көреміз.

“Краткий русско-киргизский словарь” (Оренбург, 1894) 66 беттен тұрады. Мұнда да еріндіктердің жазылуына назар аудардык: *бүлдүргөн, бүргө, бүйрүк, жүрөк, көңүл, мойун, күзгүн, бүркүт, өтүрүк, үйрөк, дауул, жауун, таууқ* т.б. осылай жалғаса береді. Мұнда еріндіктер көбінесе екінші буынмен шектелген. Сондай-ақ, **қара бұйдай** деген жазу кездеседі. Бұдан әлдеқайда толық (494 бет) сөздік “Русско-киргизский словарь” 1899 жылы Орынборда жарық көрді. Мұнда еріндік дауыстылар 3-4-буындарда кездеседі: *жүргөндө, жүрөкту, көзүлдүрүк, күйдүрөтүн, өтүрүк, үйлөндүр, үлөстөс* т.б. Бидай *бұйдай, бийдай* түрде жазылған.

1899 жылы Қазаннан шыққан Н.М. Пантусовтың “Материалы к изучению сартовского наречия тюркского языка” деген кітабында қазақша бір ертегі берілген. Ертегінің транскрипциясы қазақ сөзінің айтылуын аңғартады.

Қазақ тілі жөнінде ХІХ ғасырда жазылған елеулі еңбек академик В.В. Радловтың шәкірті **Платон Михайлович Мелиоранскийдің** (1868-1906) грамматикасы деуге болады. Санкт-Петербург университетінің 4-курс студенті 1890 жылы Орынбор, Торғай далаларын аралап, қазақ тілін үйренеді, қазақ ауыз әдебиетін жинайды. Сол жиналған материалдың негізінде “Киргизские пословицы и загадки”, “Краткая грамматика казах-киргизского языка” деп аталатын еңбектерін жариялайды.

“Краткая грамматика казах-киргизского языка” 1894 – 1895 жылдары екі кітап болып шықты. Бұл – қазақ тілінің дыбыстық, грамматикалық құрылымын біршама толық баяндауға тырысқан алғашқы да соңғы орыстар жазған еңбек деуге болады.

Кітаптың кіріспесінде орыстар “қырғыз” деп жүрген халық өзін қазақ деп атайтынын, қазақ тілі түрік халықтарының ішіндегі ең таза, ең бай тіл екенін, араб жазуы оның дыбыстық жүйесін дұрыс өрнектей алмайтынын, сол олқылықты толтыру үшін орыс графикасын қолдану ыңғайлы болатынын айтады.

Еңбектің 21 беті фонетиканы баяндауға арналған. Автор қазақ тілінде 9 (*а, ә, е, о, ө, у, ы, і*) дауысты, 20 (*б, п, м, т, д, н, ж, з, ш, с, р, л, қ, г, к, г, ң, й, д, дж*) дауыссыз бар деп біледі. **П. Мелиоранский де В. Радловтың** ізімен **л** дыбысын (жуан-жіңішке) екеу етіп алады және дауыссыздардың қатарына **дж** дыбысын қосады да, **д**-ны анық, айтпау керек, ол батыс қазақтарының тілінде тіпті сезілмейді дегенді айтады. Ол үнді **у** дыбысын онымен қатар келетін дауыстымен біріктіріп қосарлы түрде (*ау, еу, уа, уә* т. б.) қарайды. Мұндай дыбыстардың жоқ екені бізге мектептен таныс.

П. Мелиоранский аталған дыбыстардың араб, орыс жазуында қалай таңбаланатынын, қалай айтылатынын (дыбысталатынын) тәптіштеп түсіндіреді.

Дауыстыларды жуан, жіңішке, ашық, қысаң деп ажыратады. Сингармонизм заңына зор мән беріп, дыбыстар үндестігін жап-жақсы түсіндіреді. Сөздердің бірыңғай жуан не жіңішке болып келетінін, еріндік дауыстылардың үшінші буыннан кейін әлсірейтінін мысалмен (*көрүстүрдіңіз* деген сияқты) көрсетеді.

Сөйте тұра, еріндіктерді шектеу байқалмайды: *төрөлөрдүң, төрөлөргө, төрөлөрдөн, төрөлөрдөй, төрөлөрдү* деп септеп, *жүдөгөймүн, жүдөгөйсін, жүдөгөймүз, жүдөгөйсүз* түрде жіктейді.

Бірсыпыра сөздерді В. Радловтың еңбектерінен алғанын дәлелдеу үшін кітаптың бетін, тіпті жолына дейін көрсетіп отырады. Мәселен, *күйөуүмнөн* (326, 6), *сүйрөтулгөннен* (323, 21). Қысқасы, В. Радлов, П. Мелиоранскийлер қазақ тілінде еріндік дауыстылардың қолданылуын теориялық жақтан (үш буынмен) шектегенмен, іс жүзінде (жазуда) ерін үндестігі толық сақталған. Бұл – қазіргі қазақ тілі туралы айтқанда есте болатын маңызды фактор.

П. Мелиоранский кірме (араб, парсы, орыс) сөздердің игерілуіне көңіл бөлген. Қазақ, “білімпаздары” араб-парсы сөздерін сол тілдегідей етіп жазатынын, шала оқығандар халықтың айтуына жуықтатып бұзып жазатынын (*уагда-уәде*), кірме сөздердің “қазақыланып” кететінін,

өзінде жоқ жат дыбыстық тіркестерге қазақ тілінің төзбейтінін нақты мысалдармен түсіндіреді. Араб-парсы тілдеріндегі *алла, молла, міннет, асман* сөздері қазақ тілінде *алда, молда, міндет, аспан* болып, **ф** дыбысының **п**-ға айналып (*пайда, кеніл*) айтылатынын ескертеді.

Н. Ильминский, В. Радлов, П. Мелиоранский және басқалардың қазақ тілі жөніндегі түсінік, пікірлеріне, сөздерді жазуларында кездесетін кемшілік, қайшылықтарға кешіріммен қарап, қазіргі қазақ тілі фонетикасына пайдалы тұстарын тани білсек болғаны.

XIX ғасырдың соңында орыс графикасымен қазақ тілінде әр түрлі кітаптар дүниеге келді: “Ақыл бере тугун кнеге” (Қазан, 1884), “Езгілікке үйрететін кнеге” (Қазан, 1892), “Балықшы мен балық хақында” (Қазан, 1899), “1897 жылға қазақ үшін шығарған календарь”. Бұлардың қай-қайсысы да қазақ жазуының даму тарихын, орфография, орфоэпиясын танып, білу үшін біршама материалдар бере алады.¹

В. Катаринскийдің “Грамматика киргизского языка” (Орынбор, 1897), И. Лаптевтің “Материалы по казах-киргизскому языку” (Москва, 1900), Н. Катановтың “Опыт исследования урянхайского языка” (Қазан, 1903), Н. Созонтовтың “Записки по грамматике киргизского языка” (Ташкент, 1912) деген кітаптарында қазақ тілінің дыбыстық құрылымына қатысты азды-көпті пікірлер кездеседі. Бірақ айтарлықтай жаңалық жоқ. 1908 жылы Қазаннан орыс мектебіне түсетін қазақ балалары үшін “Букварь для киргизов”, “Букуар” деген 36 беттік кітап жарық көрді. Оқуға ұсынған мәтінде еріндіктер тұнып тұр: *құрмәттәп, үйрөнүгө, түсүндүр, өмүрлүк, күншүлүк, күлдүрүгө, өлтурүгө, көруңүз, өкүрүптү, жүгүрүп* т. б.

30-бетте дыбыстарды *дауыстар* деп алып, оны *оңай* және *қиын* деп екіге бөледі. Оңай деп отырғаны – дауыстылар, қиыны – дауыссыздар. Оңай іштей қатты (жуан) және жұмсақ (жіңішке) болып бөлінеді. Негізінен тоғыз дауыстыны меңзейді. Дауыссыздардың ішінде **й, у** атымен жоқ. Оның есесіне **ь** (қатты белгі), **ь** (жұмсақ белгі) бар.

Қысқасы, Қазан төңкерісіне дейін орыс тілді әдебиеттерде қазақ тілі фонетикасына қатысты негізгі де қарапайым ұғымдар танымдық мақсатта жалпы баяндалады. Қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен үндестік заңдарынан біршама мәлімет береді. Қазақ сөздерін орыс графикасымен жазу тәжірибесі қалыптаса бастайды. Мұның бәрі айналып келгенде, қазақ тілінің дыбыс жүйесін, айту, жазу нормаларын зерделеуге көмектеседі. Айту, жазудың қалыптасу, даму тарихын айтқанда, алғашқы қазақ газеттерін айналып өтуге болмайды.

Тұңғыш қазақ газеті “Түркістан уәләятінің газеті” 1870 жылы сәуірден бастап 13 жыл бойы Ташкент қаласында шығып тұрды. Қазақ тарихындағы екінші газет “Дала уәләятінің газеті” 1888 жылы 1 қаңтардан бастап Омбы қаласында шыға бастады. Бұл екі газет те араб графикасын пайдаланды.

Газеттердің шығу тарихы, мазмұн, бағыты, тілінің фонетика-орфографиялық жүйесі, лексикалық құрамы, грамматикалық құрылымы Б. Әбілқасымовтың еңбегінде жан-жақты баяндалған. Автордың айтуынша, “Дала уәләяті газеті” бетінде қазақ тілінің сол кездегі хал-жағдайы, оның болашағы, қазақ жазуын жетілдіру жолдары сияқты түбегейлі мәселелер көтеріліп, пікір таласы ұйымдастырылып отырды¹. Бұлар ана тілінде айтылған алғашқы пікір, лебіздер болуымен де қымбат.

XX ғасыр басында қазақ тіл білімі қазақ топырағында қаз-қаз басып, қанатын қомдап, бірте-бірте ғылым айдынына шықты. Мұның көш басында қазақ халқының “рухани көсемі” (М. Әуезов), қазақ тіл білімінің атасы, қазақтың ұлы перзенттерінің бірегейі **Байтұрсынұлы Ахмет** (1873-1937) тұрды. “1929 жылы 1 мамырда өз қолымен жазған өмірбаянында: “1901 жылдардан бастап, бала оқытқан кездерден бос уақыттарымда оз бетіммен білімімді толықтырдым. Ал Орынборға келгеннен кейін ең алдымен қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын зерттеуге кірістім. Одан кейін қазақ алфавитін және емлесін ретке салып жеңілдету жолында жұмыс істедім. Үшіншіден, қазақ жазба жұмысын бөгде тілдік қажетсіз сөздерден арылтуға, синтаксистік құрылысын өзге тілдердің (жағымсыз) әсерінен тазартуға әрекеттендім. Төртіншіден, қазақ прозасын (яғни іс-қағаз тілін, публицистика мен ғылыми тілін) жасанды, кітаби сипаттан арылтып, халықтың сөйлеу тәжірибесіне икемдеу үшін, ғылыми терминдерді жасауға кірістім және стильдік өңдеу үлгілерін көрсетумен шұғылдандым”, – деп жазады².

Ол бұл мақсаттың үдесінен шықты. Қазақ тіл білімінің терминдерін жасады, анықтама, түсінігін қалыптастырды, алғашқы оқулықтарды жазды. Араб графикасына негізделген қазақ

¹ Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. Алматы, 1982, 74-б.

¹ Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. Алматы, 1971, 20-б және соныкі: XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі Алматы, 1982, 52-57 б.

² Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы, 1992. 16-б. Бұдан кейінгі сілтемелер де осы кітаптан.

жазуын жетілдірді.

А. Байтұрсынұлы 1912 жылы “Айқапқа” “Жазу тәртібі” дейтін мақала жазып, сол тұстағы оқудың жайына тоқталады; орысша, мұсылманша сауат ашуға көп уақыт кететінін, оның қиындықтарын айтады.

“Оқу құралының ең ұлығы – бала оқытатұғын кітап” (Сонда, 380-б.), оқу құралы “балалардың жанын қинамайтын” болу керек дейді. Ондай оқулық жасау үшін алдымен жазу жөнделу керек, дыбыстар анықталып, “сөз ішінде қай дыбыс естілсе, сол дыбыстың әрпін жазу керек”, – дейді. Оның айтуынша, “Қазақ тілінде 24 дыбыс бар”, “оның бесеуі дауысты, екеуі (**й, у**) жарты дауысты, 17 дауыссыз. Мақалада осы дыбыстарды жазу үшін өзі ойлап тапқан таңбаларды тәптіштеп түсіндіреді. Мәселен, жарты дауысты **й, у** тек “дауысты дыбыстардың соңында айтылады”, – дейді. Біз ғой оларды дауыссыздармен де тіркеседі, сөз басында тұрады деп жүрміз.

Бұл, біздің білуімізше, Ахметтің тіл турасындағы, жазу жайындағы тұңғыш мақаласы.

Ахметтің тырнақ алды елеулі еңбегі – осы 1912 жылғы “Оқу құралы. Қазақша әліппе” деген атпен жарық көрді. Оралымсыз араб графикасын қазақ тіліне икемдеп, әр дыбысқа жеке таңба (әріп) берді, олардың сөздің әртүрлі деңгейінде (басында, ортасында, соңында) жазылуын аңғартатын мысалдар, текстер ұсынды, қолданылуындағы ерекшеліктерді ескертті. Арабтың бір ғана **у** әрпімен бес дыбысты бейнеледі. Олар: **о, ө, ұ, ү, у**. Сондай-ақ **и** әрпін үш дыбысқа (**ы, і, и**) пайдаланды.

Алайда сөз ішінде кездесетін қысаң дауыстыларды жазбау, сөздердің дыбыс, буын құрамын түмшалап, көп қиындық келтірді. Мысалы: **қи** (қый), **жйн** (жиын), **қйск** (қыйсық), **алтн** (алтын), **салқн** (салқын), **сзк** (сызық), **алу** (алуу), **табу** (табуу), **сөну** (сөнүү), **жүру** (жүрүү).

Осы күні бірде жуан, бірде жіңішке дауысты түрінде танылып жүрген **у**-дың негізі сол кезде қаланған сияқты.

Кітапта қазақ тіліндегі дыбыстардың таңбасы деп 24 әріпті санамалайды да, оның 5-еуі дауысты, 17-сі дауыссыз деп көрсетеді. Жалпы санда бар **й, у** бөліс кезінде қалып қойған. Жазуда тоғыз дауыстыға да таңба берілген. Алайда олардың жіңішке сыңарларын (**е**-ден басқаларын) санға қоспаған.

Сонымен әліппеде тоғыз дауысты мен 19 дауыссыз жеке-жеке таңбаға ие болған. Бұл “Оқу құралы” 1925 жылы 7-рет қайта басылды.

А. Байтұрсынұлы еңбектерінің әсіресе елеулісі – “**Тіл – құрал**” атты оқулықтары.

“Тіл – құрал” деген аты қандай жат көрінсе, ішкі мазмұны да әуелгі кезде сондай жат көрінер, үйткені бұл – қазақта бұрын болмаған жаңа зат”, – деп жазды ол алғаш 1914 жылы жарық көрген кітабының алғы сөзінде.

Мұнда ол тұңғыш рет қазақ тілінің фонетикасы мен морфологиясын оқулық түрінде жүйелеп, түсіндірді; тілдік ұғымдарға тыңнан атаулар (терминдер) ойлап тапты, сынау, дағдыландыру деген атпен жаттығулар ұсынды.

Ол бірнеше сөйлемнен тұратын мақал, жыр жолдарын алады да, оларды сөйлеу деп атайды. Әрі қарай **сөйлеу сөйлемнен, сөйлем сөзден, сөз буыннан, буын дыбыстардан** тұратынын нақты мысалдармен көрсетеді.

“Дыбыс таңбасын харіп деп атаймыз... Дыбыс һәм харіп екеуі екі басқа”, – дейді.

Дыбыстардың санын, мақаласында анықтағандай, 5 дауысты, 17 дауыссыз, 2 жарты дауысты деп алады. Дауыстыларды іштей жіктемейді. Ал дауыссыздарды қатан, ұяң деп бөледі. Бірақ олар қазіргідей емес, араласып кеткен.

Кітапта жеке әріптердің, сөз, қосымшалардың жазылу қағидаларына біраз орын берген. **Қ, ғ, к, г** дыбыстарын “**тоң дыбыстар**” деп атайды.

Осы күні дауысты болып жүрген **у**-дың негізі осында қаланған сияқты. Ол туралы Ахмет былай дейді: “**у** дыбысының алдында **ы** дыбысы келсе, **у**-мен тұтасып, **у** сияқты айтылады.. Мәселен: оқы-оқу, тоқы-тоқу” (Сонда, 158-б.)

Алғаш фонетика, морфологияны біріктіріп сарф (грамматика) деп келіп, 1923 жылдан бастап фонетиканы дыбыс жүйесі, синтаксисті сөйлем жүйесі деп алған.

А. Байтұрсынұлының тілдің дыбыс жүйесіне арналған қорытынды мақаласы 1928 жылы жарық көрді. Қорытынды болатыны, “А. Байтұрсынов еңбектерінің библиографиялық көрсеткіші” (Сонда, 443-445 б.) осы мақаламен аяқталады, бұдан әрі бас қайғы болып кеткенін түсіну қиын емес.

Мақала “Дыбыстарды жіктеу туралы” деп аталады. “Қазақ тіліндегі дыбыстарды жаңадан жіктейтін болсақ, әрі айтуына қарай, әрі сөз жүзінде білінетін қасиеттеріне қарай жіктеу керек” (Сонда, 372-б.) – деп, акустикалық, артикуляциялық белгі қасиеттерді басшылыққа алатынын аңғартады.

Дауыстыларды толық (**а, е, о, ұ, ы**) және шала (**р, н, л, м, н, у, й**) деп екіге бөледі. “Толық” дауыстылары кең шығысты, тар шығысты болып, олар да екі айырылады”, – дейді. Бірақ қайсысына қандай дыбыс жататыны айтылмайды. Шамасы, ашық, қысаңды мегзеп отырған сияқты.

Бұдан әрі дауыстыларды аңғал (**а, е, ы**), қымқыру (**о, ұ**) түрлісі деп бөледі. “Аңғалдар орын талғамайды”, “қымқырындылар бас буыннан басқасында келмейді” (374-б.) Аңғалдар – езулік, қымқырындысы – еріндік дауыстылар. Сөйтіп еріндік дауыстыларды тек басқы (бірінші) буында ғана жазылатын етіп заңдастырған – Ахмет Байтұрсынұлы. Қалған буындарда айтыла ма, айтылмай ма? – оған жауап жоқ.

Шала дауыстылар (қазір үнділер) ауыз шығысты (**р, л, у, й**) мұрын шығысты (**ң, м, н**) боп бөлінеді. Бұлар қазір ауыз жолды, мұрын жолды делінеді.

Шала дауыстыларды одан әрі босаң жолды (**р, у, й**), қысаң жолды (**л**), босаң бөгеулі (**ң**), қысаң бөгеулі (**н**), түйық бөгеулі (**м**) деп айырады. Мұнда ауаның шығу жолын ескерген. Босаң, қысаң – қазіргі ызың, шұғыл.

Осылай “дауыссыздарды да қысаң (**п, т, с, ш, қ, к**), босаң (**б, ж, д, з, ғ, г**) жолды” деп екіге бөледі. Мұндағы қысаң, босаңы – қатаң, ұяң. Бұларды әрі қарай ашықтар (**с, ш, ж, з**), түйықтар (**п, т, қ, б, д**) және түйықтаулар (**ғ, г**) деп бөледі. Мұндағы ашық деп отырғаны – ызыңдар, ал түйықтары – шұғылдар екені айқын. Ол түйықтауларға жататын **ғ** мен **г**-нің ерекшеліктерін де дұрыс аңғарған.

Дауыстыларды аңғалы (**а, е, ы**) және қымқырулысы (**о, ұ**) деп бөледі. Оған себеп “Аңғалдары орын таңдамайды”, ал “қымқырындысы бас буыннан басқасына келмейді”. Бұлай дегенде, ол оларды жазылуына қарап айтып отыр деуге болады.

Дыбыстарды осылайша қым-ғуыт жіктегенде неге сүйенетінін де түсіндіре кетуді ұмытпайды.

Ахметтің айтуынша, дауыстылар мен дауыссыздардың шегін жалғаулар арқылы айыруға болады. Ал “толық дауыстылар буын ішінде дауыссыз дыбыстардың алдында да, соңында да келетін” болса, шала дауыстылар буын ішінде дауыссыздардан кейін тұра алмайтынын дұрыс аңғарған.

Оның айтуынша, босаң **р, й, у** сөз басында келмейді, қысаң **л** келеді. Сондай-ақ қысаң **л** алдындағы дыбысқа әсер етеді (аздырады), ал түйық **м** керісінше, әсер етпейді (аздырмайды). Осы соңғы қағида түсініксіздеу.

Дауыссыздар турлы да орынды ойлар айтқан. “Қысаңдар мен босаңдары (бізше, қатаң, ұяң – М. С.) біріне-бірі жуыспайды; екінші сөзбен айтқанда, бірі қысаң, бірі босаң болып, екеуі қатарынан келмейді” (Сонда, 375-б.). Біз ғой *аллауакбар, сұхбат, шахбibi, шахзада, мазхаб* түрде жазып, солай айтуға тырысамыз. Мұндағы **кб, хб, хз** айтуда өзге өң алтуға тиіс.

Ахмет ұяң дауыссыздар туралы да жақсы ескерткен: **з, ж**, “сөздің басында да, аяғында да келеді”, **б, д, г, ғ** “Сөз аяғында келмейді”, **ғ, г** “сөз басында да келмейді”.

А. Байтұрсынұлы тілді, оның жүйе-жүйесін жетік біліп қана қоймай, барынша бажайлап, байыппен баяндаған. Орыс тілін үздік біле тұрып, қазіргі халықаралық деп жүрген тіл терминдерін мүлде пайдаланбай, қазақтың өз сөзімен өзінше түсіндірді. Сөйтіп қазақ тілінде тіл терминдерін жасап, қалыптастырады. Оның ойынша: “Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа аузы тиген жұрт өз тілінде жоқ деп мәдени жұрттардың тіліндегі даяр сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра-араластыра ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей айрылып қалуы ықтимал. Сондықтан мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылыми кітаптарын қазақ тіліне аударғанда пән сөздерінің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек.” (Шығармалары, 151-б.)

Оның жазу, емле, терминология жөніндегі пайымдауларының әлі де құны артпаса кеміген жоқ.

Мамандығы дәрігер бола тұрып, ғылымның түрлі саласында татымды еңбек еткен Досмұхаметұлы Халелді (1883-1939) тіл зерттеушісі ретінде бөле-жара айту керек болады.

Оның: “Тіл – жұрттың жаны. Өз тілін өзі білмеген ел – ел болмайды. Мәдениетке ұмтылған жұрттың алдымен тілі өзгермекші, тілі бұзылмақшы. Тілінен айрылған жұрт – жойылған жұрт” (Аламан, 49-б.), – дейтін сөздерінің маңызы арта түспесе, кеміген жоқ.

Алғаш “**Шолпан**” журналында мақала түрінде жарияланып, 1924 жылы жеке кітап болып шыққан “Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм” деп аталатын еңбегін қазақ тіл біліміндегі тұңғыш кең ауқымды ғылыми зерттеу деуге әбден болады. Мұнда қазақ тілінің дыбыс жүйесі, сингармонизм, оның ішінде тіл үндестігі егжей-тегжейлі айтылған. Әсіресе кірме сөздерді игерудің жөн-жосығы жақсы баяндалған.

Ахмет те, Халел де тілдің сырын оқулықтан емес, бесіктен біліп, есіктен (ауыл арасында)

игерген жандар. Көбесі сөгілмеген, жазудан теперіш көрмеген, бұла тілді білгісі келгендерге бұлардың айтары көп.

“Жаңа әріп пен жаңа емле және дыбыстарымыздың жіктері” деген атпен жеке кітапша болып шыққан (1932) **Басымұлы Қажымның** (1896-1939) еңбегі де елеусіз қалмағаны жөн болар. Оның айтуынша, “Қазақ дыбысының ең соңғы ресми жіктелуі 1929-жылы Қызылордада латыншылардың кәңперенсисінде болды” (22-б.).

Еңбек “Қазақ тілінің норматив грамматикасының программасынан” басталады. Мұнда фонетика ғылымы қарастыратын мәселелер шама-шарқынша айқындалған. Алдымен дыбыс, әріп мәселелері түсіндіріледі. Жаңа әріп пен емленің артықшылықтары айтылады.

Халел айтатын сингармонизмді “таңдайлық әуенді заң” деп атайды. Өйткені “Дыбыстарды жуандатып, жіңішкертуде таңдай еңбек сіңіреді”, – дейді де, кірме сөздердің жазылуына тоқталады.

Дауыстылардың саны – тоғыз. “Тоғыз жуанды, жіңішкелі дауысты дыбыстар сөздің жанды тамыры есебінде болып, сөздің әуеніне тірек болатын болғандықтан, бұлардың барлығына бірден тоғыз әріп белгіленді” (16-б.), – дейді де, оларды жуан, жіңішке, еріндік, езулік деп қазіргіше бөледі.

Ерін үндестігін “еріндік үндестік заң” дейді. “Бұдан 70 – 80 жылдар бұрын сөзімізде еріндік дыбыстардың үндестігі күшті болған. Сөздің бас буынында бір еріндік дыбыс болса, аяғына шейін ерін үндестігін сақтап айтатын болған. Соңғы кезде бұл еріндік үндесті заң өзінің айтылысын өзгертіп, айни бастайды” (17-б.) – дейді, алайда айну себебін айтпайды, “Еріндік дыбыстардың үндестігі күшті болған” тұс, шамасы, Н. Ильминский, В. Радловтар еңбегіне негізделіп айтылса керек.

Дауыстыларды “еркін дауыстылар” (**а, е, о, ө, ә**), қысаң дауыстылар (**ұ, ү, ы, і**) деп екіге бөледі. “Еркін” деп отырғаны – қазіргі ашық дауыстылар.

Дауыстылардың жазылуына байланысты: “Қысаң дауыстылар аяғы ашылса, түбірдегі орнын жоғалтып жіберіп жазамыз. Мысалы: мұрын – мұрны, ерін – ерні, көңіл – көңлім, орын – орным” (21-б.) – дейді. Сондай-ақ қысаң дауыстылардың сөз басында түсіріліп жазылатынына *лұу* (*ұлу*), *лақ* (*ылақ*), *уақыт* (*ууақыт*), *рас* (*ырас*), *ұмытпа* (*мұтпа*) сияқты мысалдар келтіреді.

Үндестік заңын “елікті заң” деп, оның екіге бөлінетінін айтады: 1-итіншек еліктіру, 2-тартыншақ еліктіру (бұлар қазіргі ілгерінді, кейінді ықпал).

Қ. Басымұлы дыбыстау мүшелершің түріне, қызметіне тоқталады.

“Өкпенің кеңірдек арқылы тартылған ауаны сыртқа шығарғандағы дем алысынан “дыбыстық ұйытқы” туады. “Дем ұйытқысының ашаланып үзілуінен дара екпінді буындар туады, екпін сөздің аяқ буынына келеді” (23-б.), – дейді.

Дыбыстау “ауыздың ішінен өту, өтпеу жайына қарай төрт өткелді болады”: 1-ашық өткелді, 2-қақтықпалы, 3-сүзілмелі, 4-өткелсіз, қазіргіше айтқанда, 1-дауыстылар, 2-үнділер, 3-ызындар, 4-шұғылдар.

Қазақ тіл білімінің ғылыми-теориялық негізін қалаушылардың бірі, аса көрнекті ғалым, профессор **Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың** (1899-1938) ғылыми зерттеулерінің дені фонетикаға арналған.

Дыбыстардың пайда болуы, тіл дыбыстарының табиғаты, өзіндік ерекшеліктері, қазақ тіліндегі дыбыстардың саны, сапасы, олардың іштей жіктелуі, буын, оның түрлері, үндестік, еміле, термин т.б. мәселелер төңірегінде жүйелі де келелі ойлар, тұжырымдар жан-жақты айтылған.

Қ. Жұбанов: “Фонетика дыбыс жайындағы ілім деу дұрыс емес. Өйткені ол дыбыс біткеннің бәрін қарамайды... Фонетика тілдің дыбысты пайдалану техникасын қарайды”, – дейді (70-б.) Мұнысы қазіргі фонологияны меззейді.

Фонема туралы алғашқы түсінікті де Қ. Жұбановтан кездестіреміз: “Фонема бір сөзбен екінші сөзді айыруға жарайды (*бал, бас*)”...

“Баба” сөзіндегі соңғы **б** басқаша естіледі, сонда да бұндағы екі **б** – бір фонема. Сондай-ақ қайыр – хайыр дегендегі **қ** мен **х** екі дыбыс болғанымен бір фонема (50-б.)

Қ. Жұбановтың айтуынша: “Қазақ тілінде сапасы 26 түрлі дыбыс бар. Бұлардың **е**-ден басқаларының бәрі де бірде жуан, бірде жіңішке болып, екі түрлі айтылады да, 51 дыбыстың орнына жүреді” (184-б.) Мұндағы 26-ны фонема деп түсінгеніміз жөн. Бұны А. Байтұрсынұлы 24 фонема, 43 дыбыс түрінде анықтайтыны бар. Қ. Жұбановтың оған қосқаны – **уу** және **ый**. Бұларды ол: “Қосынды дауыстылар бір дауысты, бір дауыссыз екі дыбыстан құралған: **уу** – **у+у**, **ый** – **ы+й**.”

¹ Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, “Ғылым”, 1999.

Сондықтан бірде таза дауысты дыбыс бола тұрып, бірде тігісінен сөгіліп екі дыбыс болып кетеді” (185-б.) дейді.

Кезінде Н. Ильминский бастап, В. Радлов, П. Мелиоранский қостап, қазақ тілінде кездесетін **й, у** үнділерін дауыстылармен қабаттастырып, қос дауыстыларды (двухгласные) қаптатқаны мәлім. Мынау соның соңғы табан тіреген жері. Осы күнгі бірде жуан, бірде жіңішке болып келетін, жұртты шатастырып жүрген **и, у** “дауыстыларының” негізі осылай қаланған.

Қ. Жұбановтың фонетикалық іліміне алда әлденеше қайтара жүгінетін боламыз.

1940 жылы қазақ халқы орыс графикасына негізделген осы күнгі жазуға күрт көшуге мәжбүр болды. Көп ұзамай орыс (“халықаралық”) сөздерін орыс тіліндегідей айтып, жазу басталды, күні бүгінге дейін жалғасуда.

Саясат құрбанына айналған қазақ тілі орыс тілі фонемаларының шырмауына біржола түсті. Қазақ тілі қойыртпақтанып, әріп, дыбыс дейтін ұғымдар сапырылысып кетті. Тіл дыбыстарының саны ала-кұла айқындалып, тіл заңдары шала-пұла баяндалып келді.

Кенестік кездегі фонетикалық ілімнің жеткен биігі, шырқау шыңы – академик І. Кеңесбаевтың кіріспеде аталған оқулығы. Оқулық ретінде зерделейтін болғандықтан, ондағы көзқарас, тұжырымдарды таратып айтуды студенттердің өзіне қалдырамыз. Тек қосарымыз, соңғы 50 жылдағы ізденіс зерттеулердің дені осы оқулықтағы тұжырымдар мен ойларды қалайда қағидаға айналдыруға қызмет етіп келді.

Қазақ тілінің дыбыс жүйесі төңірегінде соңғы 60 жылда айтылып бір арнаға құятын ой-пікірлерден оқшауырақ көзқарастағы ғалым – профессор **Әлімхан Жүнісбек**. Ол тілді шырмауықтай шырмап алған жат жұрттық дыбыстардан арылтып, өзінің табиғи болмысына тән дыбыстары мен үндесім, үйлесімін терең зерделеп танып білуімізге зор үлес қосып жүр (алда ретіне қарай таратып айтатын боламыз).

Қазақ тілінің зерттеле бастағанына 150 жыл толды. 150 жылдық зерттеудің қорытындысы іспетті “Қазақ грамматикасы” (Астана, 2002) атты зор еңбек дүниеге келді. Кітап фонетикадан (19 дауысты, 17 дауыссыздан) басталатынын ескерте кеткен артық болмас.

ФОНЕТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӘДІСТЕР

Сөйлеудің табиғи дыбыстық материясы болып табылатын фонетикалық жағы ерекше зерттеу әдістерін (метод) қажет етеді. Олай болатыны, фонетика бір жағынан акустикамен, екінші жағынан физиологиямен (сондай-ақ анатомиямен де) байланысты болып келеді де, бұл ғылымдарда пайдаланылатын әдістер мұнда да қолдануға тиісті. Әдетте мұны **эксперименттік әдіс** дейді де, сонымен байланысты қарайды. Бұдан аппаратсыз эксперимент болмайды екен деген ұғым тұмауға тиіс. Фонетика саласынан мынандай қарапайым мысал алып қарастырайық: қазақ тілінде дыбыстардың қалыптасқан орны, үндесу заңдылықтары бар. Соның бірі қатаң дыбыстардан кейін қатаңдар келеді. Бұл заңдылықты елемей, қатаңнан кейін ұяң дыбыстарды айтып көрейік: *ат-дың, ат-ға, ат-да*. Әдейі бұзу үшін болмаса, бұлай айту қазіргі қазақ тілінде мүмкін емес. Фонетикалық көптеген тұжырымдар қарапайым тәжірибеге негізделген. Мәселен, айнаға қарап отырып біраз жайды аңғаруға болады.

Дегенмен дыбыстардың акустикалық мінездемесін – күшін, қарқынын, созыңқылығын, сондай-ақ оның артикуляциялық табиғатын, яғни қандай мүшелердің қатысуымен қалай жасалып тұрғанын нақты білу үшін қабылдау арқылы сезіп қою жеткіліксіз, оны тиісті аппараттардың көмегімен қарастыру керек.

Экспериментті (грекше – байқау, тәжірибе) фонетика (дұрысы, экспериментті-фонетикалық әдіс) – сөйлеу дыбыстарын акустика мен физиология саласында пайдаланылатын аппараттарды қолдану арқылы зерттеу.

Экспериментті-фонетикалық әдісті екі үлкен топқа бөліп қарастырған жөн:

1) **акустикалық әдіс арқылы** сөйлеу дыбыстары, олардың акустикалық қасиеттері қарастырылады; 2) **физиологиялық** әдіс немесе **соматикалық** әдіс арқылы дыбыстардың жасалуына қандай мүшелер қалай қатысып тұрғаны, оның артикуляциялық ерекшеліктері айқындалады.

Бұл әдістердің әрқайсысы пайдаланылатын құралдың (аппараттың) түріне қарай іштей бірнеше әдіске ажырайды. Сонда:

Акустикалық әдіс: 1. *Кимографтық әдіс*; 2. *Оциллографтық әдіс*; 3. *Спектрографтық әдіс*.

Соматикалық әдіс: 1. *Палатографтық әдіс*; 2. *Рентгенографиялық әдіс*; 3. *Кинофотоға түсіру әдісі*.

Экспериментті фонетика қазақ тіл білімінде де кең қолданылады.